

A cseremiszi irodalmi nyelv kialakulása

A cseremiszi írásbeliség kezdetei a XVIII. sz. második feléig nyúlnak vissza. A fejlődés megindulásában nagy szerepe volt a keresztény térítésnek. A XVIII. sz. első felének erőszakos keresztelések nem hozták meg a kívánt eredményt. A következő évtizedekben az egyház körültekintőbben járt el. Ahhoz, hogy a keresztény tanokat közelebb lehessen hozni a megtérítendő népekhez, szükség volt nyelvük jobb megismerésére. Ennek a törekvésnek a legjelentősebb eredménye a cseremiszekkel kapcsolatban az 1775-ben Szentpétervárott *Сочинения принадлежащая къ грамматикѣ черемискаго языка* címen megjelent első terjedelmes cseremiszi nyelvtan. Hasonló címmel és ugyanebben az évben jelent meg a votják nyelvtan is, a csuvas pedig néhány évvel korábban, 1769-ben.

E nyelvtanok szerzőjeként, bár név említése nélkül jelentek meg, az ukrán származású VENIAMIN PUCEK-GRIGOROVICS érseket szokás emlegetni. Ő azonban nyilván csak irányította a munkálatokat, a nyelvtanok tényleges szerzői papokból, tanítókból stb. álló kollektívák lehettek.

Az első cseremiszi nyelvtan a cirill ábécé betűivel íródott, s ennek az alapján indult meg a cseremiszi írásbeliség kibontakozása. A latin betűk közül csak a g betűt használja a nyelvtan, de ezt a későbbiekben cirill megfelelőjével helyettesítik. A cseremiszi *ö*-t az *iö* betűkapcsolat jelölte, az *ü*-t pedig a cirill ю. A cirill *и* hangértéke a cseremiszi *ä* volt és a jelenben is az. A cseremiszi bilabiális w jelölésére a nyelvtan az orosz *б* betűt használja. Ez a jelölés a későbbiekben is fel-felbukkan egészen a XX. század elejéig.

Az első cseremiszi nyelvtanban kidolgozott cseremiszi írás egészen az 1860-as évek második feléig volt érvényben.

Az első cseremiszi nyelvtant követően az 1917-ig megjelent cseremiszi nyelvű kiadványok száma igen jelentős, összesen 255.

1821-ben napvilágot látott például hegyi cseremiszi nyelvjárásban az *Újszövetség*. A fordítás azonban nagyon rossz, és rengeteg a könyvben a sajtóhiba.

1837-ben ANDREJ ALBINSZKIJ cseremiszi nyelvtant ad ki, melyet tankönyvül szánt a kazanyi és csebokszári kerületi iskolák cseremiszi osztályai számára.

Az első cseremiszi iskolai olvasókönyv 1867-ben jelent meg a hegyi nyelvjárásban, a mezei cseremiszek számára pedig 1870-ben látott napvilágot. Ezekből a cseremiszi egyházközségi iskolákban tanítottak.

A máig érvényes cseremiszi ábécé kidolgozásában nagy szerepe volt a Kazányban tevékenykedő ún. fordítói bizottságnak, amely az itteni Ortodox Misszionárius Társaság mellett működött. A bizottság 1867–1892-ig állt fenn, s ezalatt 42 cseremiszi könyvet jelentetett meg. Ez a bizottság vette be az oroszból hiányzó cseremiszi hangok jelölésére az *ö*, *y* (*ü*), *öi* (*ə*), *и*, (*η*) betűket.

A legjelentősebb cseremiszi szótár ezekben az időkben V. Ny. TROICKIJ tollából jelent meg (Kazány, 1894), s 2000 címszót tartalmazott.

Jól lemérhető, hogy hol tartott a cseremiszi helyesírás és irodalmi nyelvhasználat normáinak kikristályosodása a XX. század elején az 1906-ban Kazányban megjelent négy evangélium fordításán, amelyet egy csaknem másfél évszázados korszak végső mérőföldkövének tekinthetünk. Eddig a cseremiszi írásbeliség szorosan kötődött az ortodox egyházhoz, hiszen a cseremiszi nyelvű kiadványok túlnyomó többsége vallásos jellegű volt, vagy pedig a csekély számú egyházi elemi iskolában használt tankönyv.

A századunk első éveire kialakult cseremiszi helyesírás és a jelenleg használt között a legfőbb különbség az, hogy a mostaniban érvényben levő szóvégi *e*, *o*, *ö* jelölés helyett egyöntetűen redukált *ɛ* (ə) hangot írnak. A cseremiszi nyelvjárásokban mindkét ejtés szélén megtalálható.

Fordulatot jelentett a cseremiszi irodalmi nyelv alapjainak lerakásában az 1907–1913 között évenként megjelenő cseremiszi kalendárium (*Marla kalendar**), amely inkább irodalmi almanach volt, mint kalendárium. Ebben jelentek meg több később jelentőssé vált cseremiszi írók az első művei, köztük a ma már klasszikusnak számító Sz. G. CSAVAJNÉ (1888–1942) is.

A cseremiszi kalendárium jellegét tekintve szakítást jelent az eddigi egyházi hagyományokkal, de a helyesírási normákat tekintve nincs különbség az evangéliumok fordítása és a kalendárium között.

A kalendárium íróinak sorában szinte egyenlő arányban voltak képviselve az ún. mezei és a keleti (baskíriai) nyelvjárás hordozói, s ez a megjelent írások nyelvében is tükröződik.

Már 1915-ben megjelent az első cseremiszi újság (*Wojna uwer* 'Háborús hírek'), 1917-ben ezt két újabb követte s két folyóirat is. Az *Üžara* (Hajnal) c. lap már 1917. szeptember 9-én ezt írta: – „Olvassatok újságot, s a három nyelvjárásból alkossatok egy közös nyelvet!”

A három nyelvjárás: a hegyi, a mezei és a keleti. Mikor 1923-tól 1925-ig számos fórumon vitatták az egységes cseremiszi irodalmi nyelv kérdését, a vita arról folyt, hogy a mezei vagy a keleti nyelvjárás képezze-e az egységes irodalmi nyelv alapját. A hegyi nyelvjárás kérdését nem érintették.

A gazdasági és a kulturális tényezők a mezei nyelvjárás mellett szóltak, ez volt az a terület, ahol hivatalosan bevezették a cseremiszi nyelv használatát. A keleti nyelvjárás mellett agitálók viszont azzal érveltek, hogy ez a cseremiszi nyelvjárás több eredeti vonást őrzött meg, mint a többi.

A kiváló cseremiszi nyelvész és író, V. M. VASZILJEV (1883–1961) olyan cseremiszi irodalmi nyelv tervét dolgozta ki, amely mind a három nagy nyelvjárást magába foglalta volna. Ezt a tervet azonban nem fogadták el, s a cseremiszi kulturmunkások harmadik konferenciáján (Moszkva, 1926) olyan határozat született, hogy külön hegyi cseremiszi irodalmi nyelvet kell létrehozni. Ugyanakkor a későbbi évtizedek során sem mondtak le arról, hogy a hegyi cseremiszi nyelvjárás bevonásával az egész cseremiszség számára közös irodalmi nyelvet alkossanak. Az utolsó komoly próbálkozás 1953 decemberében volt, amikor a Mari Tudományos Kutatóintézet az autonóm köztársaság fővárosában, Joskar-Olában tudományos ülésszakot rendezett. Itt határozat született arról, hogy a két cseremiszi irodalmi nyelvet közelíteni kell egymáshoz, hogy azok fokozatosan egybeolvadjanak. Elsősorban a hegyi cseremiszi helyesíráson változtattak olyan formán, hogy a szavak írásképe köze-

* Az egyszerűség kedvéért latin betűs átírásban közlöm a cikkben előforduló cseremiszi szavakat és kifejezéseket.

lebb kerüljön a mezei-keleti irodalmi nyelvhez. A mezei-keleti irodalmi nyelvben pedig az addig használatos *-šamâč* többes jel helyett bevezették az elsősorban a keleti cseremiszeknél meglevő *-wlak* többes jelet, mivel ez közelebb áll a hegyi cseremiszi *wlā* többes jelhez.

A *-wlak*, amelyet néhány nappal később az újságok és a rádió is használni kezdett, valóban gyökeret vert a mezei-keleti irodalmi nyelvben, de a hegyi cseremiszből eszközölt változtatások nem hoztak eredményt, s az egyesítés kérdése az utóbbi két évtizedben lekezdült a napirendről.

Tehát a 20-as évek végén dőlt el a kérdés, hogy két cseremiszi irodalmi normát kell létrehozni, egyiket a mezei és a keleti nyelvjárások, a másikat a hegyi cseremiszi alapján. Ez a második azonban csak helyi jelentőséggel bír.

A mezei-keleti irodalmi nyelv különböző szintjeinek leglényegesebb vonásai a következők:

1. Hangtan

A cseremiszi irodalmi nyelvben 30 fonéma van (8 magánhangzó és 22 mássalhangzó), ezek közül az *f*, *ch*, és *c* az orosz nyelvből került be (a *c*-t számos cseremiszi nyelvjárás ismeri, de az irodalmi nyelvben csak orosz kölcsönzésekben fordul elő).

Az 1938-as helyesírási reform eltörölte a szó belsejében az orosz *э* betű használatát (*e* áll helyette), s ez mindmáig zavart okoz az *l* és *h* fonéma jelölésében, például *sâlne* 'szép', *imne* 'ló', pedig a második szó kiejtése *imne*.

A mai cseremiszi helyesírás a korábban uralkodó inkább fonetikus gyakorlattól eltérően jelenleg fonetikai-morfológiai elveken alapszik. A *kit* 'kéz' szó például a függő esetekben *d*-re változik (*kidâm* 'kezet'), s ezért a helyesírás szerint a nominatívusban is *kid*-et kell írni.

A mezei nyelvjárásokban a hangsúly az utolsó teljes hangra esik – kivétel a redukált hangból fejlődött szóvégi *e*, *o*, *ö* –, a keleti nyelvjárásokban viszont a szóvégi *e*, *o*, *ö* is hangsúlyos. A mezei hangsúlyozási szabály normává vált.

2. Alaktan

a) Az irodalmi nyelvben hosszú időn keresztül párhuzamosan használták a *-šamâč* és a *-wlak* többes jelet. A harmincas évek végén a *-šamâč* jutott túlsúlyra, míg 1953-ban, mint említettük, véglegesen a *-wlak* mellett döntöttek. A klasszikus művek újrakiadásakor is cserélik a *-šamâč* többes jelet.

b) Az 1. múlt többes 3. személyében a mezei nyelvjárásokban két alak használatos, pl. *tol'âč* és *tolewe* 'jöttek'. Ez utóbbi alak van meg a hegyi nyelvjárásban is. Volt olyan törekvés, hogy a közeledés érdekében ez az alak váljon általánossá, de a kísérlet sikertelen maradt.

c) A 20-as, 30-as években a határozói igenév több formában volt használatos: *tolmeke*, *tolmo möngö* 'jöve', s a tagadó alakokban is több változat volt lehetséges: *toldegeze*, *toldegeč*, *tolde* 'jövetlen' 'Égül a *tolmeke* és a *tolde* alak vált normává.

Ezzel fel is soroltuk a leglényegesebb alaktani problémákat. A megoldandó kérdések száma tehát rendkívül csekély volt.

Érdekes módon máig sem sikerült megnyugtatóan tisztázni, hogy hány eset van a cseremiszi irodalmi nyelvben. Az iskolai tankönyvek hetet tartanak számon. A nyelvészekről modálisaként emlegetett eset (*kidla* 'kézként') például a határozószókhoz kerül. Ez azonban nyelvészeti probléma, az irodalmi nyelvhasználat szempontjából nincs jelentősége.

3. Mondattan

A cseremiszi né nyelvben korábban jóformán ismeretlen volt az alárendelt mondat (kivéve a feltételes jellegű időhatározói alárendelést), helyettük főként különböző igeneves szerkezetek használatosak ma is, pl. *tolmetlan tau* 'köszönöm, hogy eljöttél' (tkp. eljöttödért köszönet). A 20-as, 30-as években azonban megjelentek az irodalmi nyelvben a különféle alárendelt mondatok, de még nem honosodtak meg véglegesen. Ez a folyamat a 40-es években teljesedett ki erős orosz hatásra. Orosz kötőszó kölcsönvétele előfordul, de nem tipikus.

Az irodalmi nyelvben mind a mai napig kettősség uralkodik a tekintetben, hogy a számnevek után egyes vagy többes szám álljon-e. Az utóbbi időben az egyes szám használata kezd túlsúlyra jutni.

Az alany és az állítmány egyeztetésében még nem sikerült szilárd normát megállapítani. A cseremiszi szórend kérdése is kidolgozatlan még.

4. A szókincs

A szókincs gazdagításának lehetséges módzatai közül az egyes korszakokban hol az egyik, hol a másik került előtérbe. Az 1917–1921-ig terjedő periódusban az oroszról való kölcsönzés áll az első helyen, pl. *partij* 'párt', *nacij* 'nemzet', *delegat* 'küldött', *jačejka* 'pártsejt' stb.

A 20-as, 30-as éveket a belső szóalkotás lehetőségeinek kihasználása jellemzi. Itt a szóalkotás alábbi típusai fordulnak elő:

a) A szemantika kiszélesítése, pl. *šemer* 'dolgozó' (eredetileg: fizikai munkás), *tiste* 'zászló' (eredetileg: jel), *šamlâše* 'kutató' (eredetileg: kereső).

b) Szóösszetétel, pl. *wičijaš* 'ötéves terv' (*wič* 'öt', *ijaš* 'éves') *imhâwij* 'lóerő' (*imhe* 'ló', *wij* 'erő'), *mutwož* 'szótó' (*mut* 'szó', *wož* 'tő').

c) Szóösszevonás, pl. *ekukaj* 'strucc' (< *en kugu kajâk* 'a legnagyobb madár'), *törštul* 'elektromosság' (< *törštâlmö tul* 'ugráló tűz').

Ebből a típusból nagyon kevés honosodott meg az irodalmi nyelvben.

d) Képzők felhasználása, pl. *ojlâmaš* 'novella' (*ojlas* 'beszélni' + *-maš* képző), *ušem* 'szövetség' (*ušaš* 'egyesülni' + *-em* képző), *rwezâlâk* 'ifjúság' (*rweze* 'ifjú' + *-lâk* képző).

e) Tükörfordítás oroszról, pl. *satusawârâtâš* 'áruforgalom' (< or. *товарооборот*), *jûklâmaš* (< or. *golosovanie*).

A 40-es években számos korábbi cseremiszi nyelvújítási szót oroszra cseréltek. A cseremiszi irodalmi nyelv szókészletét az 1956-ban Moszkvában megjelent 21 000 szavas cseremiszi–orosz szótár csak részben mutatja be, az orosz–cseremiszi változat (Moszkva, 1966) már 35 000 szót tartalmaz.

A cseremiszi írásbeliség és az irodalmi nyelv kialakulásában számos közös vonást találunk a rokon nyelvek közül a mordvinnal, a votjákkal és a zürjénnel, a szomszédosak közül

pedig a török nyelvcsaladba tartozó csuvassal. A viszonylag régi írásbeliség ellenére valamennyiüknél csak a szovjet korszakban alakult ki az irodalmi nyelv.

Ha a Szovjetunió olyan régi kultúrájú népeinek nyelvével hasonlítjuk össze a cseremisz, mint pl. a grúz, az örmény, az üzbég vagy az észt, akkor azt kell mondanunk, hogy a cseremisz szférája szűkebb. Ezen folyik az elemi iskolai oktatás, s tantárgyként a középiskolában is megmarad. Napilapok, folyóiratok jelennek meg rajta és szépirodalmi művek. Jelentős szerepe van a helyi rádió- és tévéadásban, a színházi életben stb. Az állami adminisztrációban, a gazdasági élet irányításában azonban kevésbé használatos, s a technikai tudományok művelése sem folyik cseremiszül.

A cseremisz irodalmi nyelv mostanára olyan fejlődési fokot ért el, hogy kiválóan alkalmassá vált a nemzeti kultúra művelésére, s akár európai szintű irodalmi alkotások is születhetnek rajta.

A cseremisz nyelv irodalmi változata az iskola, a sajtó, a rádió stb. segítségével rendkívül gyorsan tért hódított, s a nyelvjárásokat ma már jóformán csak az idős nemzedék őrzi.